

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/22/150-154>

Günay Süleymanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunayshakir83@gmail.com

XIX-XX ƏSRLƏR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA MÜSTƏMLƏKƏÇİLİK MÖVZUSUNUN TƏŞƏKKÜLÜ

Xülasə

Müstəmləkəçilikdən bəhs edən ədəbiyyat geniş və rəngarəngdir və müstəmləkə probleminin dəyişən xarakterini əks etdirir. Əksər hallarda o, bəzi müstəmləkəçilərin və ya müstəmləkəçi qruplarının tədqiqlərindən ibarətdir, lakin müstəmləkəçiliyin ümumi aspektləri ilə məşğul olan əhəmiyyətli ədəbiyyat toplusu da yaradılmışdır. Dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətlərində qarşıya qoyulan məqsədləri, bu məqsədlərə nail olunan uğurları, istifadə edilən inzibati və digər mexanizmlər baxımından müqayisə etmək üçün bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Spektrin hər iki ucunda müstəmləkələrin əldə edilməsinin arxasında yatan motivlər və müstəmləkəsizliyin indiki dalğasına aparan qüvvələrin qiymətləndirilməsi araşdırma üçün çətin mənzərələr açır. Müstəmləkəçiliyin tədqiqində müntəzəm olaraq təkrarlanan mövzular arasında bunlar var: birbaşa və dolayı idarəetmənin nisbi dəyərləri, mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə, müxtəlif iqtisadi siyasət növləri, ağ məskunlaşmanın məqbulluğu və təsiri, işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinə kömək etmək üçün müxtəlif növ təzyiqlər, təhsil sisteminin əhatə dairəsi və xarakteri.

Açar sözlər: *ingilis ədəbiyyatı, müstəmləkəçilik ədəbiyyatı, müstəmləkə yazıçısı, transkulturasıya, imperializm, milliyət, millətçilik, milli kimlik, mədəniyyət, irqi ayrışdırıcılıq*

Gunay Suleymanova
Azerbaijan University of Languages
gunayshakir83@gmail.com

The development of the colonialism theme in English literature of the 19th and 20th centuries

Abstract

The literature dealing with colonialism is wide-ranging and diverse and reflects the changing nature of the colonial problem. For the most part it consists of studies of particular dependencies or groups of dependencies, but a substantial body of literature dealing with general aspects of colonialism has also been built up. Several studies have undertaken to compare the colonial policies of the powers in terms of the goals that have been set, the success with which these goals have been reached, and the administrative and other machineries that have been employed. At both ends of the spectrum the motives lying behind the acquisition of dependencies and the evaluation of the forces leading to the present surge of decolonization open challenging vistas to inquiry. Among the themes that have recurred regularly in the examination of colonialism are the relative values of direct and indirect rule, centralization and decentralization, varying types of economic policy, the acceptability and effects of white settlement, pressures of different kinds to aid in recruiting a labor force, and the scope and nature of the educational system.

Keywords: *english literature, colonial literature, colonial writer, transculturation, imperialism, nationality, nationalism, national identity, culture, racial discrimination*

Giriş

Bir çox ədəbi dövrlərin sərhədləri kimi, müstəmləkəçiliyin də sərhədlərini çəkmək çətindir. Bir siyasət və ya təcrübə olaraq müstəmləkəçiliyin tarixi əsrlərə gedib çıxır və müstəmləkəçiliyin hekayəsi hələ də bitməyib. Beləliklə, bir neçə əsrin ədəbiyyatı müstəmləkəçiliklə bağlı məsələləri yerli xalqlarla və yad landşaftlarla görüşlərin təsvirlərində əks etdirir. On doqquzuncu əsrin

sonlarında müstəmləkəçilik fəaliyyəti sürət qazandıqca, bu fəaliyyətin əks olunması - Avropanın qüdrətinin təntənəsi və ya insan ayağı dəyməyən ərazilərin işğal təhdidi kimi - intensivləşdi. Beləliklə, müstəmləkəçiliyin ədəbi hərəkəti üçün kobud sərhədlər 1875-ci ildə, tarixçilər I Dünya Müharibəsinin zəifləyən imperiyaları vasitəsilə və İkinci Dünya Müharibəsinin başlanğıcına qədər, təxminən 1939-cu ilə qədər "Yeni İmperializm" in başlanğıcını qeyd etdikdə başladı. Bu eyni zamanda Birinci Dünya Müharibəsindən sonra, ilk növbədə, sürətlə sona çatmaqda olan bir dövrün nostaljisini əks etdirir.

Müstəmləkəçilik, ilk növbədə, Britaniya ədəbiyyatının xüsusiyyətidir, nəzərə alsaq ki, ingilislər imperiya dövründə hökmranlıq edirdilər; hətta başqa millətlərdən olan müstəmləkə yazıçıları tez-tez ingilis dilində və ya ingilis tarixinə uyğun yazırdılar. Müstəmləkəçilik ədəbiyyatı imperializmin əxlaqı, bəşəriyyətin təbiəti və Avropa sivilizasiyasının davamlı canlılığı fonunda güclü qeyri-müəyyənlik hissi ilə xarakterizə olunur. Ola bilsin ki, əsas müstəmləkə tənqidi məqalə Cozef Konradın "Qaranlığın Ürəyi" dir ("Heart of Darkness"), lakin Olive Schreiner-in "Afrika Torpağının Hekayəsi" ("Story of an African Farm") və E. M. Forster-in "Hindistana Dəhliz" ("A Passage to India") kimi əsərlər eyni şəkildə müstəmləkəçiliyin paradokslarını araşdırır. Müstəmləkə ədəbiyyatı da Rudyard Kipling-in detektiv trilleri "Kim"də və ya H. Rider Haggardın macərə nağıllarında təsvir olunduğu kimi yüksək macərə, romantika və həyəcanla doludur. İsak Dinesenin xatirələri, o cümlədən Out of Africa, müstəmləkə mənzərəsinin vəhşiliyini və macərəçi müstəmləkəçilərin qəhrəmanlığını eyni şəkildə romantikləşdirir.

İmperializmin məqsəd və nəticələrinə diqqət hər zaman müstəmləkəçi ədəbiyyatın təkrarlanan mövzusu olub. Siyasi termin olaraq, imperializm öz siyasi və iqtisadi üstünlüyü üçün məskunlaşmış və ya məskunlaşmamış müstəmləkələr əldə edərək ölkədən kənarında siyasi hökmranlığı ehtiva edir. Avropalılar əsrlər boyu imperialist fəaliyyətdə iştirak etsələr də, XIX əsrin sonlarında İngiltərə, Fransa, Belçika və Almaniya da daxil olmaqla imperiya gücləri öz müstəmləkələrini artırmaq üçün şiddətlə rəqabət aparmağa başladılar, nəticədə yüksək aqressivlik və əvvəllər müstəqil olmuş ərazilərə daha çox müdaxilə ilə nəticələndi. İqtisadi motivlərlə yanaşı, imperializm, Avropanın "üstün" ağ irqinin digər qitələrdə yaşayan "az inkişaf etmiş" rəngli xalqlara sivilizasiya gətirməli olduğuna dair geniş yayılmış, özünü doğrultmuş inamdan qaynaqlanırdı. Müstəmləkəçi ədəbiyyat hətta ən rəğbətli avropalıların da ikili münasibətinə uyğun olaraq, çox vaxt eyni zamanda bu inamı həm təsdiq edir, həm də tənqid edir. Məsələn, Dinesenin "Afrikadan kənarında" əsəri irqçi əsər kimi qınansa da, afrikalıların müsbət təsvirinə görə təriflənir. Bu cür ziddiyyətli mütaliələr mövcud ola bilər, çünki kitab, müstəmləkəçiliyin bir çox digər əsərləri kimi, hər iki fikri ehtiva edir (Horton, Susan, 1995).

Müstəmləkəçilik milli sərhədləri yenidən müəyyənləşdirdi. Britaniya İmperiyası böyüdükcə, o, öz sərhədlərini yer kürəsinin daha böyük bir hissəsi üzərində çəkməyə başladı və ən böyük halda dünyanın dördüdə birinə nəzarət etdi. Bu nəzarət ingilislərin qürur mənbəyi olsa da, Britaniyanın milli kimliyinə də təhlükə idi: hindular, afrikalılar və Qərbi və Şərqi Hindistanın sakinləri Britaniyaya tabe idilərsə, onlar da Britaniyalı idilər?! Ama əgər belə deyilsə, Britaniyanın milli kimliyini kim təşkil edirdi?! Müstəmləkə müəllifləri bəzən Mansfildin qısa bədii hekayələrində və ya Forsterin "Hindistana keçid" əsərində olduğu kimi ingilis müstəmləkəçilərinin Britaniya adət-ənənələrindən asılılığını təsvir edirlər. Kiplinq kimi digərləri də, müstəmləkəçilərlə müstəmləkəçi ölkələr arasındakı aradan qaldırıla bilməyən fərqi göstərmək üçün yerliləri və onların adətlərini ekzotik təsvir etməkdə məharətli idilər. Bu mövzuya "Kim", "Lord Cim" və "Qaranlığın Ürəyi" kimi əsərlərdə də rast gəlinir (Pauline, 1985).

Kişi və qadın ideyaları da müstəmləkəçi ədəbiyyatının əsasını təşkil edir. Müstəmləkəçilik aktları "Qaranlığın Ürəyi" və "O" kimi fərqli əsərlərdə ağ bənizli kişinin qadınlaşmış qaranlıq torpaqlara səyahətlərini təsvir edir. Müstəmləkəçinin kişi, müstəmləkənin qadın kimi təsvir edilməsi ikisi arasında əsas fərq yaradır və sonuncunun mənimsənilməsi və sahiblənməsi ehtiva olunur. Bununla belə, ağdərili qadın müəlliflər üçün müstəmləkəçilik inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən də Viktoriya dövründəki Britaniyada geridə qalan qadınlara əlçatmaz bir azadlıq təklif edirdi. Dinesen tez-tez Afrikada yaşamağın ona verdiyi azadlığı şərh edirdi. Subay qadınlar missioner kimi müşayiətsiz səyahət edə bilərdilər və bir çox qadınlar missionerlik işi vasitəsilə qadınlara təhsilini

artırmaq fürsətindən istifadə edirdilər. Missionerin qızı Şrayner “Afrika fermasının hekayəsi”ndə bu məsələlərdən bəzilərdən bəhs edir. O, yerli qadınlarla rəftarı pisləyərək, bütün qadınların insan hüquqlarına sahib olduğunu və kişilərlə eyni üstünlüklərə layiq olduğunu iddia edirdi (Barker, Hulme, Iversen, Loxley, Methuen, 1986: 148-72).

Avropa ekspansionizminin (genişlənməsinin) tarixi ən azı XV əsrə qədər gedib çıxır. Avropa kəşfiyyatının çoxu ticarətlə, xüsusən çay, ədviyyat, ipək və Avropada asanlıqla əldə olunmayan digər mallarla bağlı idi. İngiltərə və Hindistan arasında uzunmüddətli əlaqələr buna yaxşı bir nümunədir: Uzun müddətdir düşmən münasibətdə olan Hollandiya ilə rəqabətdə ingilislər 1600-cü ildə Hindistanla ticarətə başladılar və tezliklə Şərqi Hindistan Şirkətini (EIC) yaratdılar. XVII əsr boyunca EIC Hindistanda ərazi əldə etməklə öz mövcudluğunu gücləndirdi və XVIII əsrdə mərkəzləşdirilmiş hökuməti olmayan hindlilərin az mütəşəkkil müqaviməti ilə İngiltərə EIC vasitəsilə Hindistanın çox hissəsinə nəzarət etdi. İngilislərin gücü və ərazisi artdıqca hindlilərin hüquqları azaldı; XVIII əsrin sonunda hindlilərin yüksək dövlət vəzifələrində işləməsinə icazə verilmədi və ingilislər hindistanlıların maaşlarını kəsdilər. 1857-ci il üsyanı ilə pik həddinə çatan hindlilərin narazılığı Kraliça Viktoriyaya İngiltərə hökumətinin Hindistandakı ticarət maraqlarını qorumaq üçün Hindistandakı hökumətlərdən əl çəkmə ehtiyacını nümayiş etdirdi. O, 1859-cu ildə özünü "Hindistanın vitse-prezidenti" adlandırdı. Bu, qismən İngiltərənin Hindistan üçün narahatlığını çatdırmaq məqsədi daşıyan ictimai əlaqələr hərəkatı idi, baxmayaraq ki, rəsmi və qeyri-rəsmi irqi təcrid aktlarının əhatə dairəsi genişlənirdi. Afrikanın hökuməti 1882-ci ildə Misirin tam sahibliyindən Cənubi Afrika (Boer) Müharibəsində (1899-1902) hərbi qələbəyə və 1910-cu ildə Cənubi Afrika İttifaqının yaradılmasına qədər cənuba doğru irəlilədiyi üçün XIX əsrin ortalarından sonlarına qədər başlamadı (James, 1996: 409).

İngiltərə o dövrdə dominant müstəmləkə gücü olsa da, bir sıra digər ölkələr aqressiv şəkildə öz torpaqlarına əlavə ərazilər əldə etməyə çalışırdılar, bu da bəzən yerli xalqlara qarşı tətbiq edilən gücdən əlavə, Avropa xalqları arasında şiddətli qarşıdurmaya səbəb olurdu. İspaniya, Fransa və Rusiya uzun müddət müstəmləkəçi olmuşlar və Almaniya, Yaponiya, Belçika, İtaliya və ABŞ daxil olmaqla Yeni İmperializm ölkələri də öz iqtisadi və hərbi maraqlarını qorumaq üçün müstəmləkələrə can atırdılar. Artan müstəmləkəçilərin sayı və məhdud ərazilər, xüsusən də yeni müstəmləkəçilər arasında aşırı acgözlüyə səbəb oldu. 1875-1914-cü illər arasında müstəmləkəçiliyin sürəti XIX əsrin qalan hissəsindən üç dəfə çox idi. Həmin dövrdə Cənubi Afrika (Boer) Müharibəsi (Hollandiya Afrikanerləri ilə), Çin-Yapon Müharibəsi, İspan-Amerika Müharibəsi və Rus-Yapon müharibəsi də daxil olmaqla, müstəmləkəçi güclər arasında qarşıdurmaların çoxalması müşahidə edilirdi. Afrikadakı torpaq yarışı Avropa qüvvələri arasında bir sıra qarşıdurmalara səbəb oldu; Fransa və İngiltərə Konqo, Efiopiya və Sudan ərazilərinə nəzarət etmək üçün az qala müharibə edəcəkdilər. Bu cür münaqişələr bəzən diplomatik vasitələrlə həll olunurdu, çünki rəqabət aparıcı müstəmləkə dövlətləri nəzarət üçün sövdələşir və mübahisəli ərazilər üçün yeni sərhədlər müəyyənləşdirirdilər. Nəticədə, xüsusən də Afrika qitəsində milli sərhədlər coğrafiya, etnik qruplar və ya iqtisadi əlaqələrdən asılı olmayaraq çəkilməmişdi. Beləliklə, müstəmləkəçi dövlətlər geri çəkildikdən sonra belə, Afrikanın yerli xalqları müstəmləkəçilik sövdələşməsinin nəticələri ilə mübarizədə qaldılar.

On doqquzuncu əsr ədəbiyyatının bir neçə əsərində müstəmləkəçilik altında təsnif oluna bilməsələrdə müstəmləkəçiliyə şamil edilir. Müstəmləkəçilik və post-müstəmləkəçilik alimləri tərəfindən tez-tez xatırlanan nümunələrə Ceyn Ostenin “Mansfield Parkı” (1814) və Şarlotta Brontenin “Ceyn Eyre” (1847) əsərləri daxildir. Bu romanlarda müstəmləkə mövzuları arxa plana keçir, baxmayaraq ki, bəzi tənqidçilər müstəmləkə ünsürlərinin marjinal təbiətinin özünün imperializm əxlaqının göstəricisi olduğunu irəli sürərək, digər xalqların istismarının ingilis qəbilələrinin imtiyazını nə dərəcədə dəstəklədiyini gizlədirdilər. Məsələn, “Mansfield Parkı”nda Bertram ailəsi öz sərvətini qismən Antiquadakı plantasiyaları və qullarının işi ilə əldə edir, baxmayaraq ki, Bertramların əksəriyyəti heç vaxt bu müstəmləkəyə ayaq basmayıb. Bir çox oxucu cənab Tomas Bertramın personajında Austenin Britaniya plantasiyalarının sahibkarlarının mühafizəkar müdafiəsini görürdü. “Jane Eyre”də Rochester’in ilk arvadı West Indies’dən olan ağ kreol(afro avropalı) Bertha, dəli olduğundan sonra çardaqda kilidlənərək bir sirr kimi saxlanılır.

Brontenin romanında Bertha gecə üç cinayət törətməsinə baxmayaraq bunlardan yalnız birində müşahidə olunaraq romanda yalnız bir dəfə görünür, oda son çılğın hərəkəti Roçesterin ailəsinin evini yandırması olur; lakin, "Mansfield Park"nda olduğu kimi, "Jane Eyre"-də müstəmləkəçiliyin olması belə sözlərdən daha yüksək eşidilirdi. Əslində, Bertanın həbsi bir neçə yeni kitaba ilham verdi, o cümlədən Sandra Gilbert və Susan Qubarın feminist tənqidinin mərkəzi əsəri, "Çardaqdakı dəli" (1979, 2000-ci ildə yenidən nəşr olundu) və "Ceyn Eyr"dən əvvəl Berta və Roçesterin "Qərbi Hindistan" hekayəsini izah edən Jean Rhysin postkolonial romanı "Geniş Sarqasso dənizi" (1966) (Gilbert, Sandra, Gubar, 2000).

XX əsrin ikinci yarısında müstəmləkəçilik ədəbiyyatının məcmusu ilə bağlı ardıcıl bir araşdırma meydana çıxdı. Bu işin öndəri Susanna Howe-nin 1949-cu ildə müstəmləkə şəraitində bir çox ədəbiyyatı nəzərdən keçirən "İmperiya romanları" adlı tədqiqatı idi. 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərindən tənqidçilər imperializmin əxlaqı və müstəmləkəçilərin müqaviməti haqqında suallar qaldırmağa başladılar. Alimlər imperializmi təkcə siyasət kimi deyil, həm də mifologiya, imperialist hərəkətləri dəstəkləyən simvollar, rəvayətlər və inanclar sistemi kimi müzakirə etməyə başladılar. Lakin 1978-ci ildə Edvard Səidin dönüş nöqtəsi olan tədqiqat əsəri "Şərqsünaslıq" nəşr olunana qədər, müstəmləkəçilik təcrübələrini əsaslandıran və qanuniləşdirən bir müstəmləkəçilik nəzəriyyəsi mövcud idi. Şərqsünaslıq mədəni təcrübə kimi Qərbin Şərqdəki hökmranlığına haqq qazandıran inanclar şəbəkəsini biologiya, mədəniyyət, irq və din haqqında "şərqli" olanı ehtiva edir. Müstəmləkəçiliklə bağlı mətnlərin geniş miqyasını təsvir etmək üçün "müstəmləkəçi diskurs" ifadəsinin ümumi istifadəsinə əslində Səid başlamışdır. Səidin əsas tədqiqatlarından biri də "Culture and Imperialism" (1993) əsəridir. James Scannell, Style jurnalı üçün 1996-cı ildə yazdığı essədə Kipling, Conrad və Graham Greene kimi Britaniya müstəmləkəçi yazıçılarının imperializmi dəstəklədiklərini və Britaniya imperiya ekspansiyasının digər xalqların imperiya söylərindən daha qanuni olması ilə bağlı əsaslandırmalarını həssaslıqla seçdiklərini iddia edir (Edward, 1993: 19-31; Orientalism, Pantheon books, 1978; James, 1996: 409).

Nəticə

İrqi fərq həmişə müstəmləkəçilik ədəbiyyatının öyrənilməsində mərkəzi amil olsa da, feminist alimlər genderin təhlil etmədə çatışmayan bir termin olduğunu təkid edirdilər. Gayatri Çakravorti Spivak geniş sitat gətirdiyi "Üç Qadın Mətni və İmperializmin Tənqidi" (1985) adlı essəsində Ceyn Eyr və Meri Şellinin Frankenşteyn kimi mətnlərdə müstəmləkəçi diskursa qarşı aşkar feminizmə işarə edirdi. Bu arqumətdən irəli gələn tədqiqatlara Laura Donaldsonun "Dekolonizasiya edən Feminizmlər: İrq, Gender və İmperatorluq" (1992) və Cenni Şarpın "İmperatorluq Alleqoriyaları: Müstəmləkə Mətnindəki Qadın Fiqurları" (1993) daxildir, hansı ki daha sonralar feminizm və kolonializm arasında mürəkkəb əlaqəni araşdırır. Sharpe-nin müşahidə etdiyi kimi, bir çox on doqquzuncu əsr feministləri öz məqsədlərinə nail olmaq üçün irqi fərqlilik ideologiyasından istifadə edirdilər. Robert Yanq 1995-ci ildə yazdığı "Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race" kitabında müstəmləkəçiliyin lüğətinə müstəmləkə arzusu terminini əlavə etdi (Jenny, 1993; Gayatri Chakravorty, 1985: 243-61; Robert, Desire, 1995: 181-82).

Ədəbiyyat

1. Horton, Susan, R. (1995). *Difficult women, artful lives: Olive Schreiner and Isak Dinesen, in and out of Africa*. Johns Hopkins University Press.
2. Pauline, K. (1985). "A Passage to India: Unloos'd Dreams", in the *New Yorker*, january 14.
3. Barker, F., Hulme, P., Iversen, M., Loxley, D., Methuen. (1986). "The other question: Difference, discrimination, and the discourse of colonialism". In *literature, politics and theory*, p.148-72.
4. James, S. (1996). "The Method is unsound: The aesthetic dissonance of colonial justification in Kipling, Conrad, and Greene", in *Style*, Vol. 30, fall, 409 p.
5. Gilbert, Sandra, Gubar, S. (2000). *Madwoman in the attic: The woman Writer and the Nineteenth-Century literary imagination*. Yale University Press.
6. Edward, S. (1993). *Culture and imperialism*, Alfred A.Knopf, p.19-31.

7. Orientalism. (1978). Pantheon books.
8. Jenny, S. (1993). Allegories of empire: The figure of woman in the colonial text. University of Minnesota Press.
9. Gayatri Chakravorty, S. (1985). "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism", in Critical Inquiry. Vol. 12, Autumn, p.243-61.
10. Robert, Y., Desire, C. (1995). Hybridity in theory, culture, and race. Routledge, p.181-82.

Göndərib: 01.03.2023

Qəbul edilib: 13.04.2023